

זיהוי ההובנים

הקדמה

אנו מצפים בתודעתנו שכל מין של צמח יישא שם לעצמו ושכל שם יסמן מין אחד. כך הוא באשר לחמשת העצים הנמנים עם שבעת המינים: גפן, תאנה, רימון, זית ותמר, וכך הוא באשר לרוב עצי הפרי המסורתיים. לא כך באשר לחיטה בארץ שצומחות בה חיטה קשה וחיטה רכה (*Triticum durum*, *Triticum aestivum*)¹, ואף לא באשר לעצי סרק נפוצים, כגון אלון, הכולל אלון מצוי ואלון התבור (*Quercus calliprinos*, *Quercus ithaburensis*)².

חלק ניכר מן השינויים בשמות העבריים של הצמחים נובע משינויים מקבילים בשמות המדעיים-הלטיניים. מאז יצאו לאור ארבעת הכרכים של *Flora Palaestina* בשנים 1966–1986, עודכנו שמותיהם המדעיים של 350 מינים בקירוב (שם הלוואי או שם הסוג), שהם 14 אחוזים מכלל 2,400 מיני הבר שנרשמו אז בארץ (דנין, אתר הגן הבוטני). השינויים בשמות הלטיניים הם פרי מאמציהם של המדענים לכבוד זכות ראשונים במתן שם, להגדיר מחדש את הצמחים ולהבין את הקרבה בין מינים ובין סוגים, כדי להפריד בין הרחוקים ולקרב את הקרובים. תופעות ידועות הן: (א) פיצול סוג לשני סוגים ומתן שם לסוג החדש. למשל, המין ששמו היה עד לאחרונה אירוס מצוי (*Iris sisyrinchium*) שייך היום לסוג אחר ונקרא צהרון מצוי (*Gynandris sisyrinchium*); (ב) איחוד שני סוגים לסוג אחד גורר את ביטול שמו של האחר. למשל, לאחר שגזרזור אוחד עם גזיר, הפך גזרזור דקיק (*Caucalis tenella*) להיות גזיר דקיק (*Torilis tenella*);³ (ג) העברת מין מסוג אחד למשנהו, כגון חרדל, ששני מיניו בעלי זרעים בהירים או כהים, הם כיום סוגים נפרדים – חרדל לבן וכרוב שחור (*Brassica nigra*, *Sinapis alba*)⁴.

למרות ההישגים המדעיים במחקר הנומנקלטורה והטקסונומיה, השינויים של שמות הצמחים מביאים לידי אי הבנה, חוסר אונים ואף כעס, כי הסינונימיות שיש

* אני מודה לד"ר אורית שמחוני על עזרתה בהכנת המאמר.

1. ראה כסלו, חיטה.
2. ראה פליקס, יער, עמ' 141.
3. מתוך דברים שהוכנו לקראת ישיבות הוועדה לשמות צמחי ארץ ישראל בשנת תשנ"ט.
4. ראה לעף, פלורה, א, עמ' 516.

להתמודד אתה מכבידה על מציאת ספרות רלוונטית המתעדת מחקרים בתחום הביולוגיה שכבר עסקו במיני הצמחים המבוקשים. בשל הקשיים הללו משמרים לעתים את השם (למשל Dalbergia, סיסם). מאידך גיסא, יש ששם קיים של מין אחד הוא סינונים של מין אחר; למשל, אחד השמות הקודמים של Diospyros ebenum, אפרסמון הֶבְנָה, היה Diospyros melanoxylon, אף שהאחרון הוא מין בפני עצמו. דרושה אפוא היכרות מעמיקה של הנושא כדי לצאת מסבך כזה. ועוד, שינויי השמות מכבידים על זיכרוןם של חובבי הצמחים ושל חוקריהם, ובעקבות זאת מתרופף הקשר שלהם עם הצמחים בשדה ובמעבדה. אכן, יש המתעלמים, אם בהיסח הדעת אם ביודעין, מן השינויים הללו, והתעלמות זו מאריכה את תקופת המעבר ומרבה את המבוכה.

לעתים נדד שם כלשהו מצמח אחד למשנהו לאחר תקופה של משמע משותף, אף ששני המינים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. זאת כאשר צמח חדש הצטרף לשם קיים בגלל דמיון מסוים בתכונותיו ולאחר מכן נעלם הצמח הראשון. כך אירע לקרשי הובנים שמזכיר הנביא יחזקאל (תחילת המאה השישית לפסה"נ) בקינה על צור: "בני דדן רִכְלִיָה, איים רבים סְחַרְתִּי יָדְךָ, קרנות שן והובנים [קרי הֶבְנִים] השיבו אֶשְׁפָּרְךָ" (יח' כז, טו). המסחר בקרשי העץ מן המין האפריקני החל בתקופת המקרא; בתקופת חז"ל כלל השם קרשים הודיים דומים וזאת בשעה שעדיין לא נעלם המין הקדום האפריקני. בימי הביניים כלל השם הובנים רק עצים הודיים, ובעת החדשה שוב התרחב המשמע וכעת הוא כולל גם מינים אפריקניים אחרים, שמכולם מייצרים עצה קשה ויקרה. היעדר תשומת לב לנדידת השם ולתנודות בהיקף המשמע גרם לטעויות של זיהוי.

א. הֶבְנָה

צורת היחיד של המילה המקראית היחידאית הובנים איננה מוסכמת, והצעות מספר הועלו בעניינה, בהן הֶבְנִי (גזניוס, 1857; על פי תעתיק השם המצרי hbny), הֶבְן (לורה, 1885), הֶבְנָה (טשרניחובסקי, אילנות), ואף צורת הנקבה הֶבְנָה, על דרך בְּטָנָה שבמשנה (שביעית ז, ה). להלן אשתמש בצורת היחיד הֶבְנָה. זיהוי הֶבְנָה והערכת חשיבותו בתרבות החומרים ושימושיו ברפואה במצרים הקדומה נעשו הודות לדמיון הבולט בין השם המצרי המופיע בכתובות לבין שמו בספרות הקלאסית – hebenum, ἑβένος, וכן בעברית ובשפות אירופיות. הממצאים הקדומים שהתגלו הם מימי השושלת הראשונה (כ־3,000 שנה לפסה"נ). השם מופיע בראשית הממלכה התיכונה (השושלת הי"א, המאה העשרים ואחת לפסה"נ) ובמכתבי אל-עמארנה (השושלת הי"ח, המאה הארבע-עשרה לפסה"נ), ויש אף ממצאים מאוחרים המגיעים עד לתחילת התקופה האסלאמית (המאה השביעית לספירה). אז דעך יבוא קרשי הֶבְנָה למצרים, אם כי בתחילת המאה התשע-עשרה

עדיין סחרו בהם בסודן בעיירה ליד חרטום.⁵ רהיטים ארכאולוגיים, כגון כיסא, שולחן וארון מעשי ידי אמן, בציפוי מרהיב של עץ ומעשה תשבץ של שנהב לבן בפיסות עץ שחור, נמצאו ללא פגם בקברו של תות-ענח-אמון (סוף השושלת הי"ח, המאה הארבע-עשרה לפסה"נ). אלה מוצגים היום במוזאון בקהיר לאחר שהוצגו בתערוכה נודדת ברחבי העולם.⁶ עשרות חפצי הַבְּנָה יפים ממצרים העתיקה שמורים במוזאונים ברחבי העולם, ובכללם פסלון אישה במוזאון ישראל (השושלת הי"ט, המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה לפסה"נ).⁷

hbny והובנים זוהו בתחילה עם אפרסמון ממשפחת האפרסמוניים (Ebenaceae), העץ העיקרי המייצר בדורות האחרונים הַבְּנָה, עצה שחורה וקשה (לורה, 1885).⁸ אולם היום מוסכם על כל חוקרי הצמחים של מצרים העתיקה שזהו סיסם ההובנים (*Dalbergia melanoxylon*) ממשפחת הפרפרניים (Papilionaceae).⁹ למגינת הלב, זיהוי זה מקובל רק בקרב חוקרים ישראלים מעטים (ציז'יק, אוצר, עמ' 417; ליפשיץ, 1998). עצת הגלעין של ~~הצמח~~ צפופה מאוד, כבדה וקשה כאבן, וצבעה אינו מצוי – חום-ארגמן כהה עד שחור. היא ניתנת לחריטה ולהברקה, עומדת בלחצים כבדים, אינה מתעקמת ושומרת על העיצוב המקורי במשך שנים רבות. זהו שיח קוצני או עץ ענף בעל כמה גזעים, שעליו מנוצים ופרחיו לבנים וריחניים, הגדל באפריקה ביערות משירי עלים ובסוואנות, לאורך רצועת רוחב ארוכה מדרום למדבר הסחרה, מסנגל במערב עד אריתראה וצפון אתיופיה במזרח, וכן בארצות מדרום לקו המשווה, כגון אוגנדה וטנזניה, ואף במערב הודו (אפריקה, צמחים, עמ' 100).¹⁰ המקור העיקרי להספקת עצת הַבְּנָה היה דרום סודן, כי אזור זה הוא הקרוב ביותר למצרים, והעצים הללו גדלים בו בכמויות המאפשרות מסחר בהם. מקור אפשרי

5. ראה גרמר, תרופות, עמ' 49-52; לוקס, חומרים, עמ' 434-436; לורה, 1885; מצרים, חומרים, עמ' 338-340.
6. ראה הפר, תות-ענח-אמון, עמ' 49; תות-ענח-אמון, 1976, לוחות צבעוניים 3, 6, 7, 17, 31, 32.
7. ראה מצרים, שרידים; ליפשיץ, 1998.
8. אפרסמון הגדל במטעים לשם פרותיו הנאכלים הוא מין אחר באותו סוג – אפרסמון יפני (*Diospyros kaki*). השם העברי נדד לסוג זה משום דמיונו לשם האמריקני persimmon שמקורו אינדיאני. זהו מין מקומי שפריו נאכל (*Diospyros virginiana*), ואין לו כל קשר בוטני לאפרסמון הריחני הנודע. שם העץ מופיע עוד בשנת תרצ"ג – ראה ש' ידידיה ונ' ובולסקי, "גן עצי הפרי במקוה ישראל בשנות תרפ"ח-תרצ"ב", השדה יג (תרצ"ג), עמ' 308-312.
9. ראה בוביזאז', 1897.
10. יש לציין, ששני שברי חצים מתקופת השושלת הראשונה והשנייה במצרים (כ-3,000 שנה לפסה"נ) הוגדרו כשייכים כנראה למין אפרסמון *Diospyros mespiliformis* הגדל באפריקה הטרופית (מצרים, חצים). ראה הערה 15 להלן, סעיף 2.

אחר הוא אריתראה, משום קרבתה לים סוף והנוחות של העברת הסחורה בספינות.¹¹

מסקנתו של הבוטנאי הפר, ש־ebony, למעשה *εβένος*, *hebenum* והֶבְנָה, נדרו מסיסם ההובנים אל שני מיני הֶבְנָה העיקריים בימינו – אפרסמון הֶבְנָה הגדל בסרי לנקה, ומין אפרסמון ממערב אפריקה – *Diospyros dendo*.¹² להלן אתאר את שלבי הנדידה של השם ואציע מינים העשויים להתאים לכל שלב. בידינו עדויות היסטוריות שעל פיהן אפשר לאתר את הזמן שבו נדד השם לראשונה: ההיסטוריון הרודוטוס (המאה החמישית לפסה"נ) מציין שכנבוזי מלך פרס (בנו של כורש, סוף המאה השישית לפסה"נ) הנהיג מס שכלל 200 קרשי הֶבְנָה, 20 חטי פילים ועוד, שהובאו בכל שנה שנייה מאתיופיה, עד זמנו של הרודוטוס (הרודוטוס, היסטוריה ג, צז). אולם תאופראסטוס, בוטנאי שחי במאה הרביעית לפסה"נ ונלווה לאלכסנדר מוקדון, מציין (הצמחים ד, ד, ו) שיש הֶבְנָה (*εβένη*) בהודו (היום פקיסטן). המשורר ורגיליוס וההיסטוריון-הגאוגרף סטרבון (המאה הראשונה לפסה"נ – המאה הראשונה לספירה) מתארים גם הם הֶבְנָה מהודו (ורגיליוס, עבודת אדמה ב, קטז; סטרבון, גאוגרפיה טו, א לז). המלקט גאיוס יוליוס סולינוס (המאה השלישית) מציין את השימוש בעץ להכנת צלמיות וספלים לשתייה (סולינוס, אנציקלופדיה). מקורות אחדים מעידים על מוצא כפול של העץ: פליניוס (מת בשנת 79) מזכיר את הרודוטוס המציין יצוא של הֶבְנָה מאתיופיה, ואת ורגיליוס המציין את מקור הֶבְנָה (*hebenum*) בהודו (פליניוס, הטבע יב, ח, יז). הרופא דיוסקורידס (המאה הראשונה) מזכיר בנשימה אחת את העץ ההודי לאחר הֶבְנָה האתיופי (דרום סודן נכללה בזמנו באתיופיה) כמוצרים רפואיים, שכאשר מבעירים

11. זיהוי הובנים עם עץ אפריקני דווקא ולא עם עץ הודי מעיד ש"קרנות שן" הן חטים ארוכות של פיל אפריקני (*Loxodonta africana*) ולא של פיל הודי (*Elephas maximus*), אף ששימשו למעשה לאותן מטרות ואין יודעים להבחין ביניהן מתוך ממצאים ארכאולוגיים. כלומר, במקביל להובנים, עדיין לא החלה התרחבות המשמע של שן או של שנהב כדי הכללת חטיו של הפיל ההודי. ועוד, הנסמך ב"קרנות שן" בא להבדיל משיני בְּהֵמוֹת (*Hippopotamus*) ששימשו למטרות דומות והמהוות חלק מהמשמע של שן במקרא (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "שנהבים"; מצרים, שנהב). מכל מקום, הסחר נעשה בידי אנשי דדן בני כוש שישבו בסודן (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "הבנים"). אמנם יש הסבורים שקשרי המסחר בהֶבְנָה ובשנהב היו עם המערב, ואיני יודע מה הכריחם להפליג לארצות הים התיכון. דיאקונוף (1992) מסתמך על תרגומים עתיקים ליוונית ולרומית, המשנים את דדן לרדן, האי רודוס, אבל ליווראני (1991) טוען שהתרגומים אנכרוניסטיים, ומציע שהכוונה לקיליקיה, אולם קרשי הֶבְנָה בלתי מעובד שזוהו בין שרידי ספינה טרופה מתקופת הברונזה המאוחרת בדרום טורקיה (ספינה, ארכאולוגיה) מקורם מדרום למדבר הסחרה. אני מודה לפרופ' חנן אשל מן המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ולפרופ' גילי ליפשיץ מן המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב, שהפנו אותי למאמרים אלה.

12. ראה הפר, הֶבְנָה; הפר, תות-ענח-אמון, עמ' 46; גרמר, צמחייה, עמ' 97.

אותם כגחלים הם מדיפים ריח נעים ואינם מעלים עשן. כך הוא מתאר את המוצר ההודי: העצה טובה פחות, אינה אחידה בצבעה, מנומרת בפסים לבנים או צהובים או כעין זה בנקודות רכות (דיוסקורידס, הרפואה, 1, 129). סקירת הספרות הקלאסית מעלה שהמשמע של הֶבְנָה התרחב, ולסיסם מאפריקה צורף אפרסמון מהודו בעל עצה מנומרת בטיב ירוד מעט. זאת בתקופה היוונית, בשנת 325 לפסה"נ, שבה כבש אלכסנדר מוקדון חלקים נרחבים מפקיסטן עד נהר ההינדוס והאוקיינוס ההודי.¹³ עמנואל לעף, חוקר שמות הצמחים העבריים, זיהה הֶבְנָה ומקבילותיו לדורותיהם עם אפרסמון הֶבְנָה ומינים אחרים.¹⁴ נראה שזיהויו של לעף כולל מיני אפרסמון המייצרים עצת הֶבְנָה,¹⁵ אבל נעלם ממנו זיהויו של בוביזאז' (1897) שהֶבְנָה המצרי

13. מיני אפרסמון אחדים מייצרים עצה שחורה ובה פסים חומים, כגון *D. quaesita* (צמחי ציילון, עמ' 13). מין אנדמי זה, המכונה קְלֶמְנֶדֶר, גדל ביערות ירוק־עד בדרום-מערב סרי לנקה, והפך לעץ נדיר בגלל הביקוש לעצתו המשובחת. מכל מקום, נראה שהעצה המנומרת של הֶבְנָה שמתאר דיוסקורידס זהה עם מין כזה (ראה הערה 15 להלן, סעיף 8). אולם עד עתה לא זוהו שרידי עץ ארכאולוגיים של אפרסמון מהודו. נראה שרק לאחר מחקר מקיף ורב-תחומי כעין זה שנעשה במצרים, והבחנה בין מיני אפרסמון שונים ששימשו להכנת המוצרים, יהיה אפשר להצביע בבירור על מיני הֶבְנָה שעליהם דיווחו תאופראסטוס ודיוסקורידס, וכמו כן על אלה שהפיקו מהם הֶבְנָה וייצאו אותן בימי הביניים.

14. ראה לעף, טיק; לעף, פלורה, א, עמ' 588. שם (עמ' 589) כתוב שבמדרש אגדה מזהים כך את עצי האלמוגים המוזכרים בפסוקים: "וְשִׁלַּח לִי עֲצֵי אֲרָזִים בְּרוּשִׁים וְאַלְמוּגִים מֵהַלְבָּנוֹן" (דה"ב כ, ז), וכן: "וּגַם אָנִי חִירָם אֲשֶׁר נָשָׂא זֶהָב מֵאוּפִיר הֵבִיא מֵאֲפִיר עֲצֵי אֲלֻמְגִים הַרְבֵּה מֵאֵד וְאַבְן יָקָרָה. וַיַּעַשׂ הַמֶּלֶךְ אֶת עֲצֵי הָאֲלֻמְגִים מִסַּעַד לְבֵית ה' וְלְבֵית הַמֶּלֶךְ וְכַנֹּת וְנִבְלִים לְשָׂרִים, לֹא בָא כֵן עֲצֵי אֲלֻמְגִים וְלֹא נִרְאָה עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (מל"א י, יא-יב). על פסוק זה נדרש בפסיקתא רבתי (מהדורת איש שלום, קנה ע"א): "א"ר אבא - אבליגה. ד"א אלמוגים: אמר רבי אבא: אלמוגים - אבליג". נראה שאבליגה היא שיבוש של אבליגה מאבניגה הקרובה להובנים. והנה, אם אופיר מצויה בקרן אפריקה או מדרום למצרים (ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "אופיר"), מסתבר זיהויו של רבי אבא. זיהויים אחרים ודיון קצר מביא פליקס (יער, עמ' 131-134).

15. יש המחלקים את מיני האפרסמון שחורי העצה לקבוצות לפי האזורים שמהם מייבאים אותם: (1) הֶבְנָה מערב־אפריקני הגדל בגבון, בקמרון ובניגריה - *Diospyros dendo*; (2) הֶבְנָה מונזיבר, מאפריקה הטרופית (עד סודן בצפון) - *D. mespiliformis*; (3) הֶבְנָה ממדגסקר - *D. haplostylis*, *D. microrhombus*; (4) הֶבְנָה ממאוריציוס - *D. tessellaria*; (5) הֶבְנָה מהודו, מסרי לנקה ומסיאם - *D. ebenaster*, *D. ebenum*, *D. melanoxylo*, *D. montana*, *D. peregrina*, *D. ramiflora*, *D. silvatica*, *D. tupru*; (6) הֶבְנָה מהפיליפינים - *D. philippensis*; (7) יש המייצרים עצת הֶבְנָה בגוונים בהירים יותר, כגון אדום (*D. rubra*), לבן (*D. chrysophyllos*, *D. malacapai*, *D. melanida*) וירוק (*D. chloroxylo*; גירקה, אפרסמוניים, עמ' 164); (8) יש בעלי עצה שחורה המנומרת בעצה בהירה יותר: *D. macassar* (איי אנדמאן במפרץ בנגל), *D. quaesita* (סרי לנקה, ראה הערה 5 לעיל), *D. marmoratus* (דו־פסיגיים, אנטומיה, עמ' 886). הרשימה אינה כוללת את כל המינים הבאים בחשבון.

הוא סיסם ההובנים ולא אפרסמון. רבים זיהו הֶבְנָה עם אפרסמון,¹⁶ ויש שזיהו כך את המילה במקרא.¹⁷ זיהוי זה נוגד אפוא את שהובא לעיל, שהובנים במקרא זהה עם סיסם ההובנים.

באזורים הטרופיים בהודו גדלים מיני אפרסמון המייצרים עצת גלעין דומה לזו של העץ האפריקני. יש מינים שהעצה שלהם פחותה ממנה בטיבה ויש מינים שעצתם עולה עליה. המינים הטובים מצטיינים בעצה קשה, שחורה ממש ומשובחת, המיועדת להכנת רהיטים עדינים וחזקים, ידיות סכינים, מקלות אכילה סיניים ומקושי פסנתר שחורים. העץ הטוב ביותר הוא אפרסמון הֶבְנָה הגדל בעיקר בצפון סרי לנקה וכן בקצה דרום הודו. זהו עץ גבוה, ירוק-עד, שבצעירותו עצתו לבנה ובבגרותו עצת הגלעין שחורה וקשה. לאחר הכריתה אפשר להניח את הגזע במקומו, והטרמיטים יכלו את חלקי העצה ההיקפיים שאינם קשים כל כך ואינם נחוצים. העץ כבר אינו נפוץ היום כבעבר, בגלל הביקוש הרב והזמן הממושך הדרוש לצמיחת העץ, כי רק לאחר מאתיים שנה מגיע הגזע לקוטר של 60 ס"מ (ציילון, צמחים, עמ' 16). כאמור, בתחילת התקופה הרומית היו מוכרים מינים מנומרים ושחורים פחות, ונראה שרק לאחר מכן נוצלו גם מינים שחורי עצה.¹⁸

בימי הביניים השתנה המשמע לעומת זה שבספרות חז"ל וכלל רק מינים הודיים, ובהם שחורי עצה. יש להניח שהמבחר ההודי, שכלל גם עצה שחורה ומשובחת, סייע לדחוק את רגלי סיסם ההובנים שעצת הגלעין שלו אינה כה שחורה. כך פירש רבי יונה אבן ג'נאח (המאה האחת-עשרה): "הוא [אבנוס] בלשון הערב בפירוש רבנו האי גאון ז"ל" (ריב"ג, שרשים). רד"ק (המאה השתי-עשרה) פירש: "העץ הנקרא בערבי אבנוס" (פירושו ליחזקאל כז, טו, ראה גם רד"ק, שרשים). רב האי גאון, אבן ג'נאח ורד"ק התכוונו להֶבְנָה שהיה ידוע בזמנם, שהופק ממיני אפרסמון הגדלים בהודו. היות שזהותם ידועה חלקית, אכנם בשם כללי: אפרסמון "הודי".¹⁹ הֶבְנָה במשמע זה מצוי גם בערבית – بينوس. כך, בשם יאבנוס, מפרש רבנו חננאל

16. ראה אבן-שושן, תשכ"ו; מילון ההווה, תשנ"ה; מילון ספיר, 1997. שני המילונים האחרונים

אינם כותבים אפרסמון אלא דיוספירוס, תעתיק עברי של השם הלטיני, כנראה כדי להבחין בין המינים המייצרים עצה קשה ושחורה מצד אחד לבין הפרי הנאכל והשרף הריחני מצד אחר.

17. ראה זהרי, צמחי התנ"ך, עמ' 124; פלדמן, צמחי התנ"ך, עמ' 230; קלר ובאומגרטנר, 1994.

18. אין בידינו עדויות, ולו עקיפות, שתאופראסטוס במסעו לפקיסטן הכיר דווקא את אחד המינים

המקובלים היום – אפרסמון הֶבְנָה או Diospyros melanoxylon הגדל ברצועת המונסון. בהודו גדלים מיני אפרסמון אחדים המייצרים עצת גלעין שחורה ומשובחת (ראה הערה 15 לעיל, סעיף 5, אבל שטח תפוצתם של כל מיני האפרסמון אינו מגיע צפונה לפקיסטן. מסתבר שדיוסקורידס וכנראה גם תאופראסטוס הכירו עץ מנומר (ראה הערה 15 לעיל, סעיף 8), והזיהוי עם אפרסמון הֶבְנָה וכיוצא בו בא בגלל היותם נפוצים ומבוקשים מאוד בדורות האחרונים.

19. אפרסמון "הודי" כולל מינים שחורי עצה ומינים מנומרים (ראה הערה 15 לעיל, סעיפים 5, 8).

(המאה האחת-עשרה) את המילה יונה (תעתיק של ἔβενη) בכבלי הקשורה למעשה שאירע בכבל (שבת קכט ע"א): "הקיז דם ונצטנן – עושין לו מדורה אפילו בתקופת תמוז [...] רב יהודה צלחו ליה פתורה דיונה" (כלומר, רב יהודה [המאה השלישית] שברו עבורו שולחן מעץ הֶבְנָה). למעשה, יונה הארמית היא ἔβενη, hebenum ושימשה בתרבות החומרים היוונית-רומית שהתפשטה בארצות הים התיכון והמזרח הקרוב. בדומה, יאבנוס וכן יבנוס שימש בתרבות החומרים של העולם המוסלמי. אולם משמעי שתי הקבוצות שונים, ופירוש מילה בתקופה קדומה על ידי מילה בתקופה מאוחרת לא היה מדויק בהכרח. כשם שהובנים שמזכיר יחזקאל אינם מזהים עם אפרסמון "הודי", ייתכן שהשולחן של רב יהודה היה עשוי סיסם ההובנים, וכאמור מין זה נשכח בימי הביניים.

משמע נוסף לאבנוס, סיסם הודי, נמצא בדברי הגאונים (ושוב בפירושי רבנו חננאל) על הבבלי (חגיגה כו ע"ב; מקבילה: מנחות צו ע"א): "ושאלתם כלי אסלגוס וכלי מסימס, ²⁰ מיני עצים הם [...] ומסימס – אבנוס" (הרכבי, תשובות, סימן רסב).²¹ הבבלי מביא את דעת ריש לקיש (חי בארץ ישראל במאה השלישית), שכלי מסימס הם כלים העשויים עץ חשוב ביותר.²² אכן, עצתו מן המעולות, אבל אינה שחורה ואינה כה משובחת, ואפשר שזוהי דעת רבי יוחנן החולק על ריש לקיש (בבלי, שם). מכל מקום, הודות לדיוסקורידס (ספר 1, 129§) המציין שמכרו את עצת הסיסם ההודי בשם הֶבְנָה כי היא דומה לו במקצת, אפשר להבין את דברי הגאונים, שבחרו לתרגם את מסימס במילה אבנוס. מסתבר שהמשמע של אבנוס איננו דווקא עצה שחורה או מנומרת; המשמע רחב יותר וכולל גם עצה בגוון בהיר ובטיב משובח פחות.

בכפר הגלובלי של המאה הנוכחית המשמע של הֶבְנָה ושל המקבילה בשפות המודרניות נוטה להיות זהה, כי משלוחי הקרשים מעצה שחורה וקשה, המזכרות לתיירים, הכנת חפצי חן ויוקרה והמסחר בהם אינם קשורים למין מסוים ולא לאזורי מוצא או לנמלי יעד מסוימים, אלא ליחסים משתנים של היצע וביקוש. על היקף המסחר עשוי ללמד הנתון המצביע על כך שלפני מאה שנה בקירוב הגיעו כמעט 1,000 טונות של הֶבְנָה לאנגלייה בכל שנה (אפריקה, עצים, עמ' 168). המוצר בעל חשיבות רבה יותר ממין העץ, כי אנשי התרבויות הפורחות בזמנן – המצרית, ההלניסטית-רומית, המוסלמית והנוצרית – לא הכירו את העצים הצומחים באזורים

20. כאן מקור שם הסוג "סיסם" לעץ ההודי, כי לעף (1901) הסתמך על הדעה שיש לגרוס כך בכבלי כאן. גם שם הלוואי הלטיני של סיסם הודי (Dalbergia sissoo) בא משמו ההודי והערבי. ראה פ' אוירבך ומ' אזרחי (קרישבסקי), ילקוט צמחים, תל-אביב תר"ץ, ערך "סיסם".

21. נראה שהכלים היו עשויים עצת יבוא. עם זאת סיסם הודי הוא היחיד מכל מיני העצים השייכים לשם הֶבְנָה, שמגדלים היום בארץ, ויש אף הסוברים שהוא גדל בר בארץ, בבקעת ים המלח (זהרי, נופי הצומח, עמ' 50).

22. ראה לעף, פלורה, א, עמ' 588; ב, עמ' 434; פליקס, יער, עמ' 176.

נידחים, וכך גם היום. מבחינת המוצר עצמו אין נדידה אלא תנודות בטיב העצה ובמקורות ההספקה. כלומר, נדידת השם מבחינת מין העץ ומקום גדילתו התאפשרה בשל אופי המוצר שנשאר דומה, אף שחל בו שיפור במהלך התקופות. אם כן, למשמע כאן כמה חלקים: (א) עצה שחורה, קשה ועמידה הניתנת לחריטה ולהברקה; (ב) עצה דומה בתכונותיה, ולכן גם היא נקראת הַבְּנָה, אלא שצבעה אחר וטיבה ירוד מעט; (ג) רשימת מיני העצים (בהכללה מסוימת או עצים עיקריים) שמהם מייצרים את העצה ואזורי תפוצתם, כגון מיני סיסם הגדלים בהודו, באפריקה ובדרום אמריקה²³ ומיני אפרסמון הגדלים באזורים הטרופיים באסיה או באפריקה; (ד) יש לכלול גם מינים ששימשו בעבר וירדו מגדולתם, כי פריטים מתוצרתם מוצגים היום במוזאונים ומהווים חלק מהמורשת החומרית והאמנותית.

לסיכום, המילה נדירה בספרות העברית, ועם זאת אפשרית הגדרה חדה וברורה של המוצר. במבט היסטורי מציינת המילה בתקופות שונות מוצרים שונים. הובנים שביחזקאל מזוהה עם עצה של סיסם ההובנים, ולא של אפרסמון, שכן על פי הידוע לנו עתה יבוא עצה של מיני אפרסמון מהודו החל מאות שנים לאחר מכן. אם כן, סוחרי דדן, שיחזקאל מזכירם, היו בני כוש, ואלה שימשו כמתווכים בהובלת קרשי הַבְּנָה מדרום סודן או מאריתראה לצור. בתקופת חז"ל התרחב המשמע, וכך המילה הארמית יונה בבבלי (שבת קכט ע"א) מזוהה עם עצה של סיסם ההובנים או אפרסמון "הודי" מנומר. בתקופה זו התרחב עוד המשמע של המותג וכלל גם עצה בהירה יותר של סיסם הודי. בעברית של ימי הביניים יש לזהות את אבנוס עם אפרסמון "הודי" מנומר או שחור וכן עם סיסם הודי, כי את עצת סיסם ההובנים כמעט חדלו להפיק. היום משמעו מיני אפרסמון הגדלים בהודו או באפריקה ומיני סיסם הגדלים באפריקה, בהודו ובדרום אמריקה. גלגולי משמעות אלה חלו במקביל בעברית, ביוונית וברומית, וכנראה גם בשפות אחרות בנות זמנן, ובמהלך ההיסטוריה – גם בשפות מודרניות. בעצם, מנקודת המבט של המסחר והתעשייה, המגוון העשיר של סוגי עצת הַבְּנָה נוצר ממבחר מיני העצים שהשתנה מתקופה לתקופה. במילים אחרות, המותג של הקרשים, של המוצרים ושל היצירות שמר על צביונו לאורך התקופות, אלא שהחומר המרכיב אותו השתנה. עם זאת, גם המינים שחדלו לשמח אנשים עדיין שומרים על יופיים והדרם, והם מוצגים לראווה במוזאונים חשובים.

(המשך יבוא)

23. כגון *Dalbergia eburnum* שהיום מייבאים אותה ממוזמביק, *Dalbergia nigra* המיובאת מברזיל, *Dalbergia latifolia* המיובאת ממזרח הודו, וכן *Brya ebenus*, גם הוא מהפרפניים, שמייבאים מקובה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשכ"ו
 O. H. Coates Polgrave, *Trees of Central Africa*, Glasgow = אפריקה, עצים 1957
- E. Milne-Redhead and R. M. Polhill (ed.), *Flora of Tropical East Africa: Leguminosae, Papilionoideae*, London 1971 = צמחים, אפריקה
- G. Beauvisage, "Recherches sur quelques bois pharaoniques", *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* 19 (1897), pp. 77–83 = 1897, 'בוביזאד',
- M. Gürke, "Ebenaceae", *Die natürliche Pflanzenfamilien nebst ihrer Gattungen und wichtigeren Arten insbesondere den Nutzpflanzen*, ed. A. Engler and K. Prantl, Leipzig 1891, vol. 4, pp. 153–165 = אפרסמוניים, גירקה,
- Wilhelm Gesenius' Hebräisch Grammatik*, Leipzig 1857 = 1857, גזניוס,
- R. Germer, *Flora des pharaonischen Ägypten*, Mainz 1985 = גרמר, צמחייה
- R. Germer, *Untersuchung über Arzneimittelpflanzen im Altern Ägypten*, Ph.D. dissertation, Hamburg Universität, 1979 = גרמר, תרופות
- C. R. Metcalfe and L. Chalk, *Anatomy of the Dicotyledons*, 2, Oxford, 1950 = דו-פסיגיים, אנטומיה
- I. M. Diakonoff, "The Naval Power and Trade of Tyre", *Israel Exploration Journal* 42 (1992), pp. 168–193 = 1992, דיאקונוף,
- Dioscorides, *The Greak Herbal*, London and New York 1968 = דיוסקורידס, רפואה
- <http://www.botanic.co.il/a/articls/INTRODH.htm> = דנין, אתר הגן הבוטני
- F. N. Hepper, "On the Transference of Ancient Plant Names", *Palestine Exploration Quarterly* 109 (1977), pp. 129–130 = הפר, הַבְּנָה
- F. N. Hepper, *Pharaoh's Flowers: The Botanical Treasures of Tutankhamun*, London 1990 = הפר, תות-ענח-אמון
- Herodotus*, Loeb Classical Library, Cambridge, MA. 1961 = הרודוטוס, היסטוריה
- הרכבי, תשובות = א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ברלין תרמ"ז
 Virgil, *Georgics*, Oxford 1990 = ורגיליוס, עבודת-אדמה
- זהרי, נופי הצומח = מ' זהרי, נופי הצומח של הארץ, תל-אביב 1980
- M. Zohary, *Plants of the Bible*, Cambridge 1982 = זהרי, צמחי התנ"ך
- טשרניחובסקי, אילנות = ש' טשרניחובסקי, "אילנות ופירות", שפתנו א (תרפ"ג), עמ' 9–12

- כסלו, חיטה = "לזיהוי החיטה והכוסמת" (ב: החיטה), לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 252–243
- A. Lucas, *Ancient Aegyptian Materials and Industries*⁴, = חומרים, לוקס, London 1962
- V. Loret, "L'ébène chez les anciens Égyptiens", *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* 6 (1885), pp. 125–130 = 1885, לורה
- M. Liverani, "The Trade Network of Tyre According to Ezek. 27", *Scripta Hierosolymitana* 33 (1991), pp. 65–79 = 1991, ליווראני
- N. Lipschitz, "Timber Identification of Wooden Egyptian Objects in Museum Collections in Israel", *Tel Aviv* 25 (1998), pp. 225–276 = 1998, ליפשיץ
- I. Löw, *Die Flora der Juden*, 1–4, Wien–Leipzig 1924–1934 = לעף, פלורה
- I. Löw, "Teakholz und Jute schon im classischen Alterthum bekannt", *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 19 (1901), pp. 127–128 = טיק
- מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים 1996
- מילון ספיר = מילון עברי-עברי בשיטת ההווה, בעריכת א' אבניאון, אור יהודה 1997
- P. T. Nicholson and I. Shaw, *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000 = חומרים, מצרים
- A. C. Western and W. McLeod, "Wood Used in Egyptian Bows and Arrows", *The Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), pp. 77–94 = חצים, מצרים
- O. Krzyszkowska and R. Morkot, "Ivory and Related Material", *Ancient Egyptian Materials and Technology*, ed. P. T. Nicholson and I. Shaw, Cambridge 2000, pp. 320–328 = שנהב, מצרים
- C. de Vartavan and M. V. Asensi Amorós, *Codex of Ancient Egyptian Plant Remains*, London 1997 = שרידים, מצרים
- G. J. Solinus, *Polyhistor*, Biponti (Zweibrücken) 1794 = אנציקלופדיה, סולינוס
- Strabo, *The Geography*, 7, Loeb Classical Library, Cambridge, MA. 1961 = סטרכון, גאוגרפיה
- G. F. Bass et al., "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign", *American Journal of Archaeology* 93 (1989), pp. 1–29 = ספינה, ארכאולוגיה

- פלדמן, צמחי התנ"ך = א' פלדמן, צמחי התנ"ך, תל-אביב תשי"ז
 Pliny, *Natural History*, Loeb Classical Library, = הטבע
 Cambridge, MA. 1968
- פליקס, יער = י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ז
 צ'יז'יק, אוצר = ב' צ'יז'יק, אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב
 M. D. Dassanayake, *A Revised Handbook of the Flora of* = צמחים
Ceylon, 3, New Delhi 1981
- קלר ובאומגרטנר = L. Köhler and W. Baumgartner, *The hebrew and*
Aramaic Lexicon of the Old Testament, Leiden 1995
- רד"ק, שרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת ה"ר
 ביזנטל ופ' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ: ירושלים תשכ"ז)
- ריב"ג, שרשים = ספר השרשים לרבי יונה בן ג'נאח, מהדורת ב"ז באכר, ברלין
 תרנ"ו (ד"צ: ירושלים תשכ"ו)
- תאופראסטוס, צמחים = Theophrastus, *Enquiry into Plants*, Loeb Classical
 Library, Cambridge, MA. 1961
- תות-ענח-אמון, = 1976 K. Soddert Gilbert, J. K. Holt and S. Hudson,
Treasures of Tutankhamun, New York 1976